

روان‌شناسی در نهج البلاغه (مفاهیم و آموزه‌ها)

دکتر مسعود آذربایجانی
محمدصادق شجاعی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
تابستان ۱۳۹۴

آذربایجان، مسعود -

روان‌شناسی در نهج البلاغه (مفاهیم و آموزه‌ها) / مسعود آذربایجان، محمدصادق شجاعی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۳۹۳.

یازده، ۲۸۴ ص.: (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۸۳: روان‌شناسی؛ ۲۶)

ISBN: 978-600-298-026-7

بها: ۱۰۴۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه: ص. [۲۵۳] - ۲۶۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. علی بن ابی طالب (علیه السلام)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه - نقد و تفسیر. ۲. علی بن ابی طالب (علیه السلام)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه - روان‌شناسی. ۳. روان‌شناسی اسلامی. ۴. علم و دین. الف. شجاعی، محمدصادق، ۱۳۵۰. ب. علی بن ابی طالب (علیه السلام)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه - شرح. ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. د. عنوان.

۲۹۷/۹۵۱۵

BP۳۸/۰۲/آ۴۹ ۱۳۹۳

۳۵۹۵۷۷۷

شماره کتابشناسی ملی

روان‌شناسی در نهج البلاغه (مفاهیم و آموزه‌ها)

مؤلفان: دکتر مسعود آذربایجان و محمدصادق شجاعی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویرایش و صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ دوم: تابستان ۱۳۹۴

تعداد: ۳۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۱۰۴۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)
نمابر: ۰۲۱-۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نیش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

Email: info@rihu.ac.ir

Website: www.rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان متن درسی در زمینه «درس آموزه‌های روان‌شناختی در حدیث» برای دانشجویان رشته‌های روان‌شناسی، علوم تربیتی و علوم حدیث در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد فراهم آمده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسندگان گرامی، آقایان دکتر مسعود آذربایجانی و محمدصادق شجاعی و نیز ناظران محترم طرح، آقایان دکتر محمود گلزاری و دکتر محمدرضا سالاری فر تشکر و قدردانی نماید.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
رابطه علم و دین	۱
علم دینی	۲
اهداف کتاب	۳
اهمیت و ضرورت	۳
روش شناسی	۴
مراحل و محدودیت‌ها	۷
آیا نهج البلاغه به تنهایی می‌تواند به‌عنوان منبع معارف روان‌شناختی دینی مطرح شود؟	۹
ساختار کتاب	۱۰

فصل اول: کتاب‌شناخت نهج البلاغه

اهداف فصل	۱۳
چیستی نهج البلاغه	۱۷
۱. تدوین	۱۷
۲. تبویب	۱۹
۳. اسناد و اعتبار	۲۱
۴. کتاب‌شناخت	۲۳
۴-۱. شرح‌های نهج البلاغه	۲۳
۴-۲. ترجمه‌های نهج البلاغه	۲۴
۴-۳. نظم نهج البلاغه	۲۴
۴-۴. معرفی‌نامه نهج البلاغه	۲۴
۴-۵. چاپ‌های نهج البلاغه	۲۴

۲۴	۴-۶. فرهنگ واژه‌ها
۲۵	۴-۷. معجم الفاظ
۲۵	۴-۸. معجم موضوعات
۲۵	۴-۹. گزیده‌ها
۲۵	۴-۱۰. نسخه‌های خطی
۲۶	۵. نهج البلاغه از نگاه دانشوران
۲۹	خلاصه فصل
۲۹	پرسش و تحقیق

فصل دوم: مبانی انسان‌شناسی

۳۱	اهداف فصل
۳۴	پدیدایی انسان
۳۶	پدیدایی انسان از دیدگاه امام علی (علیه السلام)
۳۷	سرشت نخستین
۴۱	کرانه‌های وجودی انسان
۴۱	۱. تفاوت انسان‌ها
۴۳	۲. ضعف انسان
۴۵	جبر و اختیار
۴۶	۱. مشیت انسان
۴۷	۲. امتحان و ابتلا
۵۰	۳. ارسال پیامبران الهی
۵۱	۴. مسئولیت
۵۳	خلاصه فصل
۵۴	پرسش و تحقیق

فصل سوم: ساحت‌های انسان

۵۵	اهداف فصل
۵۷	۱. بدن
۶۲	۲. نفس
۶۶	۳. روح
۶۸	۴. عقل

۷۵.....	۵. قلب
۸۷.....	خلاصه فصل
۸۸.....	پرسش و تحقیق

فصل چهارم: معنای زندگی

۸۹.....	اهداف فصل
۹۱.....	تعریف معنای زندگی
۹۲.....	اهمیت معنای زندگی
۹۳.....	پیشینه معنای زندگی در روان‌شناسی
۹۶.....	مبانی نظری معنای زندگی در نهج‌البلاغه
۹۶.....	۱. خدا و معنای زندگی
۱۰۰.....	۲. باورهای مربوط به دنیا و آخرت
۱۰۸.....	۳. هدف زندگی
۱۱۰.....	۴. مرگ و معنای زندگی
۱۱۳.....	۵. احساس خود ارزشمندی
۱۱۴.....	خلاصه فصل
۱۱۴.....	پرسش و تحقیق

فصل پنجم: رشد در گستره زندگی

۱۱۷.....	اهداف فصل
۱۱۹.....	تعریف روان‌شناسی رشد
۱۲۰.....	دوره‌های رشد
۱۲۰.....	دوره اول: رشد پیش از تولد
۱۲۰.....	مرحله یک: انعقاد نطفه تا ۴۰ روزگی
۱۲۲.....	مرحله دو: ۴۰ تا ۸۰ روزگی
۱۲۳.....	مرحله سه: ۸۰ روزگی تا ۴ ماهگی
۱۲۶.....	مرحله چهار: از ۴ ماهگی تا تولد
۱۲۷.....	دوره دوم: رشد کودکی
۱۲۷.....	مرحله یک، تولد تا ۲ سالگی (شیرخوارگی یا کودکی اولیه)
۱۲۷.....	مرحله دو، از ۲ تا ۷ سالگی (کودکی میانه)
۱۲۹.....	دوره سوم: رشد نوجوانی

دوره چهارم: رشد جوانی	۱۳۰
دوره پنجم: رشد میانسالی	۱۳۲
دوره ششم: رشد سالمندی	۱۳۳
نگرش نسبت به مرگ و مردن؛ تفاوت‌های فردی و فرهنگی	۱۳۵
سالمندی و آمادگی برای مرگ و مردن	۱۳۶
اوصاف و ویژگی‌های مرگ	۱۳۷
سالمندی و تجربه مرگ	۱۳۹
دوره هفتم: رشد روانی پس از مرگ	۱۴۰
نقش عمل در رشد روانی پس از مرگ	۱۴۰
خلاصه فصل	۱۴۲
پرسش و تحقیق	۱۴۳

فصل ششم: خانواده

اهداف فصل	۱۴۵
جایگاه خانواده	۱۴۷
تعریف خانواده	۱۴۷
روان‌شناسی خانواده	۱۴۸
شکل‌گیری خانواده	۱۴۸
کارآمدی خانواده	۱۴۹
شرایط و زمینه‌های کارآمدی خانواده	۱۵۰
۱. رعایت ملاک‌های انتخاب همسر	۱۵۰
۲. سازگاری‌های اولیه	۱۵۱
۳. درک متقابل بین همسران	۱۵۲
۴. نقش‌پذیری در خانواده	۱۵۳
۵. حفظ حریم خانواده	۱۵۶
۶. روابط مثبت در خانواده	۱۵۷
۱-۶. روابط بین همسران	۱۵۷
۲-۶. روابط بین والدین و فرزندان	۱۵۹
۷. ارضای نیازهای خانواده	۱۶۱
تعالی و رشد خانواده	۱۶۳
۱. تعهد در خانواده	۱۶۳

۱۶۴	۲. معنویت در خانواده
۱۶۶	روابط خانواده‌ها
۱۶۷	آسیب‌شناسی خانواده
۱۶۸	تفاوت‌های زن و مرد
۱۷۰	رویکرد نهج‌البلاغه به تفاوت‌های زن و مرد
۱۷۳	یافته‌های تجربی در زمینه تفاوت‌های زن و مرد
۱۷۶	تفاوت‌های مغزی در زنان و مردان
۱۷۸	تأثیر هورمون‌های جنسی در تفاوت‌های زن و مرد
۱۸۰	برداشت نهایی
۱۸۱	خلاصه فصل
۱۸۱	پرسش و تحقیق

فصل هفتم: رفتار و تعامل اجتماعی

۱۸۳	اهداف فصل
۱۸۵	شناخت اجتماعی
۱۸۹	پرخاشگری
۱۸۹	۱. بازداری از طریق تهدید (توجه به پیامدها)
۱۹۰	۲. بازداری از طریق تأخیر (توجه به پیامدها)
۱۹۱	۳. کنترل خودشیفتگی (توجه به خودآمدها)
۱۹۴	۴. پیشگیری از تحریک مستقیم
۱۹۶	۵. مهار وندالیسم
۱۹۷	رفتار حمایتی
۱۹۸	۱. تکافل اجتماعی
۱۹۹	۲. حقوق نیازمندان در اموال ثروتمندان
۲۰۰	۳. یاری خداوند و خود
۲۰۲	۴. روابط خویشاوندی
۲۰۴	۵. برادری
۲۰۶	نفوذ اجتماعی
۲۰۷	۱. تقیه
۲۰۹	۲. امر به معروف و نهی از منکر
۲۱۶	خلاصه فصل

پرسش و تحقیق ۲۱۶

فصل هشتم: بهداشت روانی

اهداف فصل	۲۱۷
تعریف و ماهیت بهداشت روانی	۲۱۹
ابعاد و مؤلفه‌های بهداشت روانی	۲۲۱
۱. نگرش‌ها و بازخوردهایی نسبت به خود	۲۲۲
۲. نگرش‌ها و بازخوردهایی نسبت به دیگران	۲۲۳
۳. نگرش‌ها و بازخوردهایی نسبت به زندگی	۲۲۴
۴. نگرش‌ها و بازخوردهایی نسبت به خدا	۲۲۵
اهداف بهداشت روانی	۲۲۶
پیشگیری نوع اول	۲۲۶
پیشگیری نوع دوم	۲۳۰
پیشگیری نوع سوم	۲۳۳
استرس، عامل تهدیدکننده بهداشت روانی	۲۳۶
زمینه‌ها و عوامل استرس از نظر امام علی (علیه السلام)	۲۳۷
۱. عوامل مربوط به سازگاری فرد با محیط زندگی	۲۳۷
۲. عوامل مربوط به فقدان‌ها	۲۳۸
۳. تغییر و تحولات محیطی طبیعی و اجتماعی	۲۳۹
۴. عوامل مربوط به عملکرد و رفتار شخصی	۲۴۰
شیوه‌های مقابله با استرس	۲۴۱
۱. تغییر وضعیت و اجتناب از موقعیت‌های استرس‌زا	۲۴۱
۲. استفاده از فنون شناختی مقابله با استرس	۲۴۲
۱-۲. زیر سؤال بردن نگرش‌ها و باورهای غلط	۲۴۳
۲-۲. مثبت‌نگری و ارزیابی درست از رویدادهای زندگی	۲۴۳
۲-۳. واقعیت‌نگری و پرهیز از فاجعه‌سازی و تعمیم افراطی	۲۴۵
۲-۴. روش مقابله اسنادی	۲۴۶
۳. روش‌های عاطفی-رفتاری مقابله با استرس	۲۴۸
۱-۳. دعا	۲۴۸
۲-۳. ایمان و تقوا	۲۴۸
۳-۳. صبر	۲۴۹

۳-۴. استفاده از حمایت‌های اجتماعی..... ۲۵۱

خلاصه فصل..... ۲۵۲

پرسش و تحقیق..... ۲۵۲

منابع و مآخذ..... ۲۵۳

الف. منابع فارسی..... ۲۵۳

ب. منابع لاتین..... ۲۶۲

نمایه‌ها..... ۲۶۷

مقدمه

بی تردید نهج البلاغه کتابی است که به حق آن را «فروتر از کلام خالق و فراتر از سخن مخلوق» خوانده‌اند و به تعبیر زیبای مترجم فاضل آن، استاد فقید دکتر سیدجعفر شهیدی «کتابی که طراز فصاحت است و پیرایه بلاغت، عربیت را بها افزایش و دین و دنیا را به کار آید. بلاغتی چنان نه در گفتاری فراهم آمده است و نه یکجا در کتابی هم... فصاحت خود را به کلام حضرتش آراید تا به جمال رسد و بلاغت در کنار او زاید و به کمال رسد». هر چند در باب نهج البلاغه و ابواب آن بسیار گفته‌اند و نوشته‌اند؛ اما این «چشمه جوشان و سیل روان از بلندای کوهستان» را پایانی نیست، چه آنکه به نور وحی الهی متصل و به معدن عظمت ربوبی واصل است. از آنجا که امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و امام‌المتقین بهترین انسان‌شناس است و جامع‌ترین نگاه روان‌شناختی را به انسان دارد، لازم است از این زاویه نیز کتاب شریف نهج البلاغه مطالعه و بازخوانی شود. در این مقدمه برخی نکات کلی و لازم یادآوری می‌شود.

رابطه علم و دین

درخت تنومند دانش از دو ریشه روئیده و از دو چشمه سیراب شده است: یک، معارف بشری که از روش‌های عقلی، تجربی و نقلی فراهم آمده و فریه شده؛ دو، ادیان الهی که از سرمنزله عالم الوهیت نازل شده و گسترش یافته است. در واقع بازخوانی، کشف و مکاشفه در کتاب تکوین و کتاب تشریح در چارچوب علم و دین ظهور می‌یابد و به بشر عرضه می‌شود. در صورتی که بتوان پیرایه‌های دین را کناری گذاشت و با وفاداری به روش‌های علمی، منصفانه به

مطالعه پدیده‌های طبیعت پرداخت، تعارض علم و دین، به تعامل علم و دین بدل خواهد شد؛ چه آنکه تکوین و تشریح از خالق واحدی سرچشمه گرفته و جلوه‌ها و مظاهر خدای یگانه را نشانگر است.

بنابراین در موضوع رابطه علم و دین، هرچند نسبت‌های مختلفی قابل تصور است و طرفدارانی هم دارد، می‌توان گفت علم و دین رابطه‌ی تعاملی دارند و مکمل یکدیگرند. غایت، هدف، جهت‌گیری‌های زندگی، مسیر سعادت و هدایت از دین گرفته می‌شود و در پرتو ایمان، گرمی، امید و نیرو به انسان داده می‌شود. کشف قانونمندی‌های طبیعت و کاربرد آنها در جهت رفاه و زندگی بهتر وجهه‌ی همت علم است؛ اما علوم انسانی و مطالعه در قانونمندی‌های آن محل مساعی مشترک علم و دین است. هدایتگری انسان توسط دین بدون توجه به ویژگی‌های تکوینی آن امکان‌پذیر نیست و این موارد در متون دینی به‌ویژه آیات و روایات در قالب گزاره‌های اخباری و انشایی بیان شده است. در اینجا بحث علم دینی مطرح می‌شود.

علم دینی

علم دینی، علمی است که براساس مبانی و اهداف مورد تأیید دین شکل گرفته است. منظور از مبانی، پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی علم مورد نظر است که از متن دین استخراج شده یا مورد قبول دین باشد. اهداف دین نیز مانند نگاه جامع دنیوی و اخروی به سعادت و پیشرفت انسان و جامعه، در بررسی‌های نظری و کاربردی علم باید مورد توجه قرار گیرد. البته از جهت روش‌شناسی، روش‌های آن علم هم باید مورد توجه قرار گیرد. کتاب «روان‌شناسی در نهج‌البلاغه» نمونه‌ای از علم دینی است که در جهت بومی کردن دانش و اسلامی‌سازی روان‌شناسی گام کوچکی را برداشته است. از آنجا که نهج‌البلاغه پس از قرآن و احادیث نبوی، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین کتاب دینی و سند باقی مانده از اولیای دین است و متن بسیار فاخر و پر رمز و راز آن گواهی بر این مطلب است، پی‌جویی مباحث روان‌شناختی در آن می‌تواند مصداقی از علم دینی و روان‌شناسی اسلامی باشد. البته همان‌طور که در بخش‌های بعد می‌آید، این کتاب صرفاً مرحله نخستین از این فرایند است که با عنوان «مفاهیم و آموزه‌های روان‌شناختی در نهج‌البلاغه» سازگارتر است.

اهداف کتاب

۱. مطالعه و بازخوانی نهج البلاغه با رویکرد علوم انسانی-رفتاری و به‌ویژه از زاویه نگرش روان‌شناختی؛
۲. بازیابی و استخراج مفاهیم، موضوعات و مسائل روان‌شناختی در نهج البلاغه؛
۳. تجزیه، تحلیل و تبیین روان‌شناختی مفاهیم، موضوعات و مسائل یاد شده؛
۴. دسته‌بندی مباحث در ابواب مشخص متناسب با شاخه‌ها و سرفصل‌های علم روان‌شناسی؛
۵. ارائه مفاهیم و موضوعات جدید یا طرح مسائل نو در مورد رفتارها و فرایندهای روان‌شناختی انسان براساس آموزه‌های نهج البلاغه و دیدگاه‌های امیرالمؤمنین (علیه السلام).

اهمیت و ضرورت

با توجه به جایگاه ارزشمند کتاب نهج البلاغه در فرهنگ اسلامی که پس از قرآن و احادیث نبوی، دومین منبع دینی شیعیان است، تاکنون هیچ کتاب علمی در حوزه روان‌شناسی و با این رویکرد خاص نگاشته نشده است؛ در حالی که شناخت ابعاد نهج البلاغه و از جمله بعد روان‌شناختی آن، افزون بر دستیابی به معارف و علوم جدید ما را با چهره علمی مولا امیرالمؤمنین (علیه السلام) نیز بیشتر آشنا می‌کند.

نهج البلاغه به‌عنوان یک کتاب دینی و معنوی می‌تواند ابعاد تازه‌ای از انسان را در حوزه‌های شناختی، انگیزشی، عاطفی، توانشی، روحانی، معنوی، فراشناختی و فرا روان‌شناختی بگشاید و نیز مبنای نظری ویژه‌ای را در خصوص روان‌شناسی انسان در اختیار ما قرار دهد.

افزون بر اینها، از آنجا که بومی‌سازی و اسلامی‌کردن علوم انسانی و از جمله روان‌شناسی یکی از اهداف بنیادین نظام جمهوری اسلامی ایران است و حتی در سند چشم‌انداز آن نیز با عنوان جامعه‌ای با هویت اسلامی از آن یاد شده، ضروری است تمهیدات لازم برای تحقق این هدف فراهم آید. پژوهش و تدوین متونی از این نوع می‌تواند گام کوچکی در بومی‌سازی روان‌شناسی و حرکتی در روان‌شناسی اسلامی به شمار آید. بدون تردید ارائه مفاهیم و گزاره‌های جدید روان‌شناختی از نهج البلاغه می‌تواند مقدمه لازم را برای ارائه فرضیه‌های روان‌شناسانه و تدوین پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های میدانی برای آزمون این فرضیه‌ها و ایضاح ابعاد مختلف آن باشد.

روش‌شناسی^۱

«روش‌شناسی مجموعه گفتارهای منطقی است که در ارتباط بین‌ذهنی اندیشمندان در جوامع علمی به‌عنوان هدایتگر تحقیقات علمی پذیرفته شده است و یا مدلی منطقی است که در آن اصول نظری جهت هدایت تحقیقات براساس نظریه حاصل می‌شود» (کوک^۲ و فانو،^۳ ۱۹۹۰؛ به نقل از: ایمان، ۱۳۷۶، ص ۴۷ و ۵۱). بنابراین، روش‌شناسی چارچوب کلی نظری-منطقی است که بسته هدایت تحقیقات در یک علم را فراهم می‌کند.

اما روش تحقیق^۴ به معنای جزئی‌تری به‌کار می‌رود: «در هر نظریه ابزار یا روش‌هایی وجود دارند که جهت جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات به‌کار گرفته می‌شوند که اصطلاحاً آنها را روش‌های تحقیق می‌گویند» (ساران‌تاکوس،^۵ ۲۰۰۵، ص ۳۳۰). مردیت‌گال^۶ و همکاران (۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۷۶) چنین می‌گویند: «روش پژوهش پیشنهادی (یا طرح) تحقیق باید شیوه‌های نمونه‌گیری، شیوه‌های گردآوری داده‌ها و نیز هر شیوه‌ای که در تحقیق شما مهم است توصیف کند». بنابراین، روش یا روش‌های تحقیق به همه ابزارها یا شیوه‌های جزئی جمع‌آوری اطلاعات، دسته‌بندی و تحلیل آنها جهت پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش گفته می‌شود. این تحقیق به‌طورکلی از نوع پژوهش‌های بنیادی نظری است که «در جستجوی کشف حقایق، واقعیت‌ها، شناخت پدیده‌ها و اشیا بوده و مرزهای دانش عمومی بشر را توسعه می‌دهند، قوانین علمی را کشف نموده و به تبیین ویژگی‌ها و صفات یک واقعیت می‌پردازند. ... تحقیقات بنیادی نظری، تحقیقاتی است که اطلاعات و مواد اولیه تحلیل به روش کتابخانه‌ای گردآوری می‌شود و سپس به روش‌های مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و نتیجه‌گیری می‌شود» (حافظ‌نیا، ۱۳۷۷، ص ۴۰).

با فیش‌برداری به روش کتابخانه‌ای اطلاعات اولیه از متن نهج‌البلاغه و شرح‌ها و تفسیرها گردآوری و سپس با روش‌های استدلالی قانونمندی‌های روان‌شناختی استنباط می‌شود. از جهت دیگر، روش این پژوهش «تحلیل محتوا»^۷ است: «تحلیل محتوا به‌منظور توصیف

1. Methodology.

3. Fonow, M. M.

5. Sarantakos, S.

7. Content analysis.

2. Cook, J. A.

4. Research method.

6. Gall, M.

عینی و کیفی محتوای مفاهیم به صورت نظام‌دار انجام می‌شود. در واقع قلمرو این نوع تحقیق را متن‌های مکتوب، شفاهی و تصویری درباره موضوعی خاص تشکیل می‌دهد نظیر کتاب‌ها، مقاله‌ها، مجله‌ها و... . محقق در چنین تحقیقی به دنبال تجزیه و تحلیل و توصیف مطالب است. ... در تحلیل محتوا عناصر و مطالب مورد نظر گردآوری و طبقه‌بندی می‌شود، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. این عناصر ممکن است کلمه‌ها، جمله‌ها، بندها یا متن‌های کامل در آثار مکتوب یا شفاهی باشد» (همان، ص ۵۲).

به طور کلی روش تحلیل محتوا در مورد آن دسته از مسائل پژوهشی به کار می‌رود که می‌توان مستقیماً با توصیف ویژگی‌های محتوا به سؤال‌های آن پاسخ داد. از این رو، اطلاعات محتوا بیشتر به عنوان پاسخی مستقیم به پرسش‌های پژوهش به کار می‌رود. در این تحقیق نیز، از آنجا که تحلیل محتوای نهج البلاغه برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش مورد نظر است از نوع روش تحلیل محتوا محسوب می‌شود. البته در این تحلیل محتوا به اسناد، مدارک و مستندات نهج البلاغه و همچنین قرآن و معاجم روایی به عنوان اسناد مادر نیز مراجعه می‌شود و تحلیل محتوا براساس نهج البلاغه و با اتکا به مجموعه مدارک انجام می‌شود.

به بیان دیگر، می‌توان روش تحقیق را در این پژوهش از نوع «روش اجتهادی» دانست. اگرچه معمولاً روش اجتهادی در استخراج احکام به کار می‌رود؛ اما برای استخراج دیدگاه‌های اسلامی، اصول کلی روش اجتهادی در سایر موضوعات نیز لازم است. ابوحامد غزالی می‌گوید: «اجتهاد کامل این است که تمام تلاش را در طلب حکم شرعی به کار گیرد تا جایی که احساس کند از طلب بیشتر عاجز است» (بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۱). صاحب مجمع البحرین می‌گوید: «مجتهد کسی است که با کوشش و زحمت احکام شرعی فرعی را از ادله تفصیلی استنباط نموده است» (طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۳۲). امام خمینی رحمته‌الله نیز می‌گوید: «اجتهاد عبارت است از ملکه یا قدرت و نیرویی که فرد بتواند به وسیله آن احکام را از ادله آن استنباط کند» (۱۴۱۰ق، ص ۹۵).

بنابراین، می‌توان گفت: اجتهاد یک مرتبه علمی است که فرد با طی مقدمات خاصی به آن نائل می‌شود و می‌تواند حکم شرعی (یا دیدگاه اسلام) را به صورت مستدل از مجموعه ادله (منابع چهارگانه: قرآن، سنت، عقل و اجماع) استنباط کند و روش اجتهادی، به کار بردن تمام مقدماتی است که در یک مسئله یا موضوع ما را به این مقصود نائل می‌کند.

مبادی یا مقدمات اجتهاد از دیدگاه فقها عبارت‌اند از: آیت‌الله خوئی رحمته‌الله اجتهاد را متوقف بر چهار امر می‌داند: علم لغت، علوم ادبی، علم اصول فقه و علم رجال (عرفانیان، بی‌تا، ص ۱۱ و ۱۲). امام خمینی رحمته‌الله مقدمات بیشتری را لازم می‌داند:

اول، علم به انواع علوم عربی در حد فهم کتاب و سنت (لغت و سایر علوم عربی)؛ دوم، انس به محاورات عرفی و موضوعات آن؛ سوم، یادگیری منطق در حد تشخیص انواع قیاس برای حجت آوردن؛ چهارم، علم به مسائل مهم اصول فقه که دخالت در فهم احکام شرعی دارد؛ پنجم، علم رجال به مقداری که برای تشخیص روایات لازم است؛ ششم، شناخت کتاب و سنت که مهم‌تر و لازم‌تر از همه است (شان نزول، کیفیت استدلال ائمه، تعارضات، قراین و...) و به‌ویژه انس با اخبار اهل‌بیت علیهم‌السلام که محور و اساس اجتهاد است؛ هفتم، تکرار تفریع فروع به اصول تا قوه استنباط حاصل شود؛ هشتم، فحص کامل از سخنان قدما از علمای شیعه و فتاوی اهل سنت به‌ویژه در موارد تعارض اخبار (خمینی، ۱۳۷۶، ص ۹-۱۷).

بنابراین می‌توان مقدمات اجتهاد را در سه بخش خلاصه کرد:

۱. مجموعه علمی که استناد قالب و لفظ قرآن به خداوند و سنت به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان علیهم‌السلام را ثابت می‌کند مانند: علم رجال، علم حدیث، روش‌شناسی علوم تاریخی و بخشی از علوم قرآنی؛

۲. مجموعه علمی که به فهم معنا و محتوای دین به‌طور صحیح کمک می‌کند مانند: لغت، صرف، نحو، علوم بلاغی، تفسیر، اصول فقه و معناشناسی؛

۳. علوم و مهارت‌هایی که آمادگی استنباط را فراهم می‌کند مانند منطق، ممارست با قرآن و حدیث و سخنان علما و قدما از شیعه و سنتی، تکرار تفریع فروع بر اصول و استنباط.

برای استخراج دیدگاه‌ها و قانونمندی‌های روان‌شناختی از منابع اسلامی نیز به‌طور مختصر این مقدمات لازم است. البته در این کتاب هرچند محدوده تحقیق نهج‌البلاغه است؛ اما نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از منابع اسلامی مورد نظر است و بنابراین اطلاع از سایر منابع در جمع‌بندی دیدگاه‌ها لازم است. در عین حال با توجه به نوع مخاطبان این پژوهش لزومی بر گزارش تفصیلی روش اجتهادی در موضوعات و مسائل روان‌شناختی نیست و تنها به حاصل و نتیجه پژوهش‌ها اکتفا می‌شود. از جهت چارچوب کلی روش‌شناسی یا پارادایم، این‌گونه پژوهش‌ها که درصدد تحلیل محتوای متن هستند در هیچ‌یک از پارادایم‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی قرار نمی‌گیرند؛

زیرا به طور مستقیم به بررسی واقعیت عینی خارجی نمی‌پردازند (ر.ک: ایمان، ۱۳۷۶، ش ۴)، در عین حال می‌توان این تحقیق را در چارچوب سنت هرمنوتیک دانست: «هرمنوتیک، قبل از هیدگر، به شدت معطوف به تفسیر متن و بیشتر در پی نظریه‌پردازی در کیفیت تفسیر آن و تصحیح و تنقیح روش درست فهم است. هدف اصلی هرمنوتیک فلسفی نیز البته پرداختن به مقوله فهم متن نیست؛ اما به آن توجهی خاص دارد. از طرف دیگر علوم اسلامی در شاخه‌های مختلف آن به ویژه فقه، کلام و تفسیر ارتباط وسیعی با فهم و تفسیر متون دینی دارند. از این رو عالمان اسلامی در مراجعه خویش به متون دینی از نظریه تفسیری خاصی پیروی می‌کنند. مباحث پژوهشگران دینی ما در زوایای مختلف از هرمنوتیک در زمینه تفسیر مشابه نظریات هرمنوتیکی است اگرچه نام هرمنوتیک بر آن نهاده باشند» (واعظی، ۱۳۸۰، ص ۵۲).

بنابراین، در این کتاب هر جا از تفسیر متن استفاده شود، مستلزم حرکت در چارچوب نظری خاص از جهت اصول و قواعد هرمنوتیک است و لذا باید این قواعد در عمل نیز ملاحظه شوند. از آنجا که هرمنوتیک یکی از روش‌های تحقیق کیفی در حوزه زبان است، می‌توان این تحقیق را از سنت‌های پژوهش کیفی برشمرد (ر.ک: گال و همکاران، ۱۳۸۳، ج ۲، فصل ۱۵).

مراحل و محدودیت‌ها

در این پژوهش و موارد مشابه آن در علم دینی یا علوم انسانی اسلامی سه مرحله اساسی وجود دارد:

۱. **مفهوم‌سازی:** هسته اصلی هر یک از علوم انسانی، مفاهیم جدیدی است که وارد بحث و پژوهش می‌کنند و اولین گام رشد و توسعه آنها نیز به همین مفاهیم وابسته است. به عنوان مثال فروید در روان‌تحلیل‌گری با استفاده از مفاهیمی چون عقده اُدیپ، عقده الکتر، کاتارسیس (تخلیه هیجانی)، لیبدو (انرژی روانی)، اید، ایگو و سوپرایگو (نهاد، من و فرامن) و... شاخه جدیدی را در روان‌شناسی ایجاد کرد. مراد ما از مفهوم‌سازی، واژگان، فرضیه‌ها، مدل‌ها و نظریه‌های بسیط و ابتدایی است. صاحب‌نظران و متخصصان در هر یک از علوم انسانی، با استفاده از دانش حوزوی، برای جستجو در متون دینی یعنی آیات و روایات، مفاهیم مناسب را کشف و استخراج می‌کنند؛

۲. **نظام‌سازی:** در این مرحله براساس مفاهیم به دست آمده، می‌توان خانواده آیات و احادیث مربوطه را تشکیل داد و با استفاده از مفاهیم مترادف، متناظر، متقابل و متضاد و نیز

گزاره‌های مشابه، همنشین و جایگزین به شبکه مفهومی گسترده‌تری دست یافت. در این مرحله افزون بر مدل‌سازی و نظریه‌پردازی‌های فربه‌تر و فراخ‌تر، می‌توان در یک شاخه علمی یا بخشی از دانش به نظام جدیدی نائل شد؛

۳. پژوهش تجربی: با توجه به اینکه روش علمی ستون اصلی منظومه هر دانشی است و امروزه روش تجربی به معنای وسیع کمی و کیفی، روش پذیرفته‌شده در علوم انسانی است، گزاره‌های به‌دست آمده در مراحل یک و دو باید در بوتۀ آزمون تجربی قرار گیرد تا بتوان از آن به‌عنوان نمونه بخشی از دانش روان‌شناسی یاد کرد. مطالب حاصل از دو مرحله قبل، پیش از آزمون تجربی به‌عنوان الهیات روان‌شناختی یا معارف روان‌شناسی یا مفاهیم روان‌شناختی در اسلام خواهد بود و پس از اعمال روش تجربی مناسب (پژوهش میدانی، بالینی، مداخله‌ای و مانند آنها) در جرگۀ دانش روان‌شناسی اسلامی وارد می‌شود؛ همان‌طورکه در فلسفه اسلامی نیز گزاره‌های فلسفی به‌دست آمده از آیات و روایات، پس از استفاده از روش متعارف در فلسفه یعنی روش برهانی-عقلی، به‌عنوان فلسفه اسلامی قلمداد می‌شود. افزون بر لزوم تبعیت از روش‌های متعارف در هر علم، مواجهه با پدیده‌های انسانی عینی-خارجی و کشف قانونمندی‌های آنها، دلیل دیگری است بر نیاز به روش تجربی در تأسیس و تدوین علوم انسانی اسلامی. البته در فلسفۀ مضایف هر یک از علوم انسانی برای مثال فلسفۀ روان‌شناسی نیازی به روش تجربی نیست؛ اما در این حوزه نیز روش‌های عقلی متناسب و روش‌های متعارف در آن عرصه باید مورد توجه قرار گیرد.

در این کتاب با توجه با محدودیت‌های مختلف از قبیل متن ادبی و پیچیده نهج البلاغه، نخستین کار علمی روان‌شناختی در نهج البلاغه، مجال اندک و لازم انتشار سریع اثر به‌عنوان متن درسی و بضاعت ناچیز نویسندگان موجب شد که عمدتاً در ویراست اول به همان مرحله نخست اکتفا شود. یعنی در این مرحله از تحقیق، مفهوم‌سازی و جبهه همت قرار گیرد و مفاهیم متناسب روان‌شناختی در نهج البلاغه پس از استخراج، در یک دسته‌بندی شایسته در فصول مناسب تدوین شود. بدیهی است نظام‌سازی و پژوهش تجربی، مراحل تکمیلی این پژوهش اولیه است. نظام‌سازی عمدتاً در حوزه‌های علمیه و پژوهش‌های تجربی بیشتر در دانشگاه‌ها به‌عنوان موضوعات پایان‌نامه و پژوهش‌ها می‌تواند مطرح و بررسی شود. بنابراین، همان‌طور که از عنوان فرعی کتاب مشخص می‌شود «مفاهیم و آموزه‌ها» موضوع این کتاب است.

آیا نهج البلاغه به تنهایی می‌تواند به‌عنوان منبع معارف روان‌شناختی دینی مطرح شود؟

پرسش مهم قابل طرح این است که: با توجه به اینکه نهج البلاغه یکی از منابع حدیثی ماست و خود نیز بخشی از سخنان امام علی (علیه السلام) است که توسط سیدرضی عمدتاً به جهات ادبی تقطیع و در یک کتاب جمع‌آوری شده است، آیا می‌تواند به‌عنوان یک منبع مستقل یعنی «روان‌شناسی در نهج البلاغه» نماینده معارف روان‌شناختی دینی باشد؟! در پاسخ به چند نکته می‌توان اشاره کرد: نخست، نهج البلاغه جایگاه ویژه‌ای دارد و همان‌طور که در فصل اول می‌آید مستقلاً به‌عنوان «اخ القرآن» مورد توجه بزرگان و اندیشمندان بوده است؛ دوم، تقطیع مطالب به‌گونه‌ای نیست که مباحث آن ناقص و ناتمام باشد، شاهد درستی آن کتب و منابع بسیاری است که به‌صورت موضوعی و تکنگاری به معارف نهج البلاغه پرداخته‌اند (از جمله: اصول اعتقادی و عرفان، فروع دین، تعلیم و تربیت، قرآن در نهج البلاغه، موضوعات تاریخی، سیاست و حکومت و...)^۱ سوم، در مواردی که مفاهیم و مطالب نارساست، می‌توان با استفاده از آیات قرآنی و سایر منابع حدیث آنها را تکمیل کرد؛ همان‌طور که در این کتاب در موارد لازم این کار عملی شده است؛ چهارم، این کتاب مرحله نخست از یک فرایند سه‌گانه است که در مرحله دوم برای نظام‌سازی لازم است به‌طور گسترده سایر منابع هم مورد توجه قرار گیرد.

۱. ر.ک: حافظیان بابلی، ۱۳۸۰، ج ۱۲.

ساختار کتاب

این کتاب افزون بر مقدمه، هشت فصل دارد: فصل اول، کتاب‌شناخت نهج‌البلاغه است که به معرفی نهج‌البلاغه، اعتبار سندی آن، ابواب، ترجمه‌ها و شرح‌های نهج‌البلاغه و قابلیت آن برای مباحث روان‌شناختی می‌پردازد؛ فصل دوم، مبانی انسان‌شناختی روان‌شناسی است که در مورد پدیدایی، سرشت نخستین، جبر و اختیار و کرانمندی‌های وجودی انسان بحث می‌کند؛ فصل سوم، ساحت‌های انسان است که به بدن، نفس، روح، عقل و قلب می‌پردازد؛ فصل چهارم، معنای زندگی است که از مبانی نظری معنای زندگی چون مبدأ و معاد، هدف زندگی، مرگ و احساس خودارزشمندی سخن می‌گوید؛ فصل پنجم، رشد در گستره زندگی است که به مراحل رشد و به‌ویژه رشد سالمندی، نگرش به مرگ و رشد روانی پس از مرگ می‌پردازد؛ فصل ششم، خانواده است که از شکل‌گیری و کارآمدی خانواده، آسیب‌شناسی آن و تفاوت‌های زن و مرد بحث می‌کند؛ فصل هفتم، رفتار و تعامل اجتماعی است که به مباحث شناخت اجتماعی، پرخاشگری، رفتار حمایتی و نفوذ اجتماعی می‌پردازد؛ فصل هشتم، بهداشت روانی است که از مؤلفه‌ها، اهداف و موانع بهداشت روانی و شیوه‌های مقابله با استرس بحث می‌کند.

گفتنی است که در این کتاب بخش مقدمه و فصل‌های یک، دو، سه و هفت را آقای دکتر مسعود آذربایجانی و فصل‌های چهار، پنج، شش و هشت را آقای محمدصادق شجاعی تدوین کرده‌اند.

در هر فصل اهتمام اصلی بر گردآوری، دسته‌بندی و تبیین مطالب روان‌شناختی براساس نهج‌البلاغه بوده است. در عین حال در صورت لزوم از منابع روان‌شناسی غربی برای تعریف یا مقایسه مفاهیم اصلی و از منابع قرآن، تفسیرها و مجامع روایی و حدیث نیز در صورت نیاز برای تبیین و تکمیل مطالب استفاده شده است.

سرانجام با تقدیر و سپاس به درگاه ایزدی که توفیق خدمتی ناچیز در آستان ولایت علوی را نصیب نمود، از همه دانشوران و بزرگانی که در به ثمر رسیدن این کتاب سهمی داشته‌اند به‌ویژه آیت‌الله سیدمحمد غروی مدیر محترم گروه روان‌شناسی و ناظر این پژوهش، آقای دکتر محمود گلزاری، حجت‌الاسلام دکتر محمدرضا سالاری فر ارزیابان طرح و مسئولان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که با حمایت‌های مادی و معنوی این فرصت را فراهم کردند، تقدیر و تشکر می‌کنیم. با پوزش از ارزیابان محترم، امکان اعمال برخی از نکات اصلاحی آنها به جهت مجال اندک

فراهم نشد که امید است در ویرایش بعدی انجام شود و حسن ختام آن چشم انتظاری از همه صاحب‌نظران حوزه و دانشگاه به‌ویژه روان‌شناسان برای اهدای نکات اصلاحی، نقدها و پیشنهادها جهت تکمیل این مجموعه است.

فصل اول

کتاب شناخت نهج البلاغه

اهداف فصل:

- از دانشجو انتظار می رود پس از مطالعه این فصل بتواند:
۱. جایگاه کتاب نهج البلاغه را در فرهنگ اسلامی توضیح دهد؛
 ۲. برخی ظرفیت های نهج البلاغه برای طرح مفاهیم و موضوعات روان شناختی را بیان کند؛
 ۳. نهج البلاغه را از جهت تدوین، ابواب و اعتبار سندی معرفی کند؛
 ۴. با ترجمه ها، شرح ها، فرهنگ واژه ها و معجم الفاظ موضوعی نهج البلاغه آشنا شود؛
 ۵. با دیدگاه ها و نظرات دانشوران درباره نهج البلاغه آشنا شود.

نردبان آسمان است این کلام
هر که از آن بر رود آید به بام
نی به بام چرخ کان اخضر بود
بل به بامی کز ملک برتر بود

نهج البلاغه کتابی است نازلۀ وجود امیرالمؤمنین (علیه السلام) که در دامان وحی و رسالت از خردسالی تا بزرگسالی تربیت و پرورش یافته بود و به مقام عبداللہی نائل شده بود. «کتاب نهج البلاغه نازلہ روح او است برای تعلیم و تربیت ما خفتگان در بسته منیت و در حجاب خود و خودخواهی، خود معجونی است برای شفا و مرهمی است برای دردهای فردی و اجتماعی و مجموعه‌ای است دارای ابعادی به اندازه ابعاد یک انسان و یک جامعه بزرگ انسانی از زمان صدور آن تا هرچه تاریخ به پیش رود و هرچه جامعه‌ها به وجود آید و دولت‌ها و ملت‌ها متحقق شوند و هر قدر متفکران و فیلسوفان و محققان بیابند و در آن غور کنند و غرق شوند» (امام خمینی رحمۃ اللہ علیہ، به نقل از: یادنامه کنگرہ هزارہ نهج البلاغه، ۱۳۶۰، ص ۱۸ و ۱۹).

نهج البلاغه کتابی است که به شناخت انسان و ابعاد وجودی او می‌پردازد و حقایق تازه‌ای را برای او می‌گشاید. «کتاب نهج البلاغه که محتوی سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) و نامه‌ها و کلمات قصار آن بزرگوار است و به وسیله سیدشریف رضی جمع‌آوری شده است و واقعیات و حقایق بسیار با اهمیتی را درباره سه موضوع خدا، جهان و انسان مطرح کرده است. توصیف و استدلال‌هایی که درباره سه موضوع مزبور در نهج البلاغه صورت گرفته، عقل سلیم و وجدان و فطرت پاک مجموعاً دست به کار شده، مطالعه‌کننده و بررسی‌کننده را با طرقی بالاتر و محکم‌تر از راه‌های منطقی معمولی با حقایق و واقعیات مربوطه به سه موضوع مزبور در تماس می‌گذارد» (جعفری، به نقل از: یادنامه کنگرہ هزارہ نهج البلاغه، ۱۳۶۰، ص ۲۳). نهج البلاغه گنجینه‌ای از حقایق و گوهرهای ناب است: «شیخ محمد عبده دانشمند مصری که نهج البلاغه را با شرح مختصری چاپ کرد و منتشر ساخت و برای اولین بار به مردم مصر معرفی کرد مدعی است

اصلاً نهج‌البلاغه را نمی‌شناخته و نسبت به آن آگاهی نداشته است تا اینکه در یک حالت دور از وطن این کتاب را مطالعه می‌کند و سخت در شگفت می‌ماند، احساس می‌کند که به گنجینه‌ای گران‌بها دست یافته است» (مطهری، ۱۳۶۶، ص ۹). برخی ویژگی‌های نهج‌البلاغه از منظر استاد مطهری عبارت‌اند از: «فصاحت و بلاغت، چندبعدی بودن، زیبایی، تأثیر و نفوذ آن، فوق کلام‌المخلوق و دون کلام‌الخالق است» (همان جا).

دانشمندان و بزرگان سخنان شگفت‌آوری در خصوص دریای معارف نهج‌البلاغه دارند: ابن‌ابی‌الحدید به نقل از عبدالحمید کاتب که در فن نویسندگی زبانزد خاص و عام بود، می‌گوید که هفتاد خطبه از خطبه‌های علی (علیه‌السلام) را حفظ کردم و ذهنم جوشیدن گرفت و عبدالرحیم بن‌نباته یکی از خطیبان معروف عرب نیز اعتراف می‌کند که سرمایه فکری و ذوقی خود را از علی (علیه‌السلام) گرفته و صد فصل از سخنان او را حفظ کرده و همان‌ها برای او گنجی پایان‌ناپذیر بوده است (عبده، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۴). شیخ محمد عبده اعتراف می‌کند: «در میان همه مردم عرب یک نفر نیست مگر اینکه معتقد است سخن علی بعد از قرآن و سخن نبوی، شریف‌ترین و بلیغ‌ترین و پرمعناترین و جامع‌ترین سخنان است» (همان). سیدرضی نیز در مقدمه نهج‌البلاغه در مورد جامعیت سخنان امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌گوید:

«از شگفتی‌های وجود علی که منحصر به خود او است و احدی با او در این جهت شریک نیست این است که وقتی انسان در آن‌گونه سخنانش که راجع به زهد و موعظه و پند است تأمل می‌کند از یاد می‌برد که گوینده این سخنان دارای شخصیت عظیمی بوده و فرمانش همه‌جا نافذ بوده است...».

در نهج‌البلاغه مباحث فراوان ذیل وجود دارد که می‌تواند مورد تحلیل و بررسی روان‌شناختی قرار گیرد:

۱. علم‌النفس: شناخت انسان، قوای او، ساحت‌های وجودی انسان، آفرینش وی، عوالم تحول او و... (از جمله ر.ک: سیدرضی، ۱۳۹۵ق، خطبه‌های ۸۳ و ۱۶۳، حکمت‌های ۸، ۱۰۸، ۱۹۹ و ۲۳۳)؛

۲. روان‌شناسی کمال: ویژگی‌های انسان سالم یا انسان کامل با خصوصیات خلیفه‌الله، معدن کلمات الهی، حجت خدا، عقل مستفاد، مؤید به روح‌القدس و... (آیت‌الله حسن‌زاده آملی، به نقل از: یادنامه کنگره هزاره نهج‌البلاغه، ۱۳۶۰، ص ۴۷-۵۷)؛

۳. روان‌شناسی شخصیت: عزت، ذلت، شجاعت و... به‌عنوان صفات شخصیتی (سیدرضی، ۱۳۹۵ق، خطبه‌های ۲۷، ۳۴، ۱۸۱، ۱۸۲ و ۲۰۷):
۴. روان‌شناسی اجتماعی: شناخت فرهنگ‌ها و قبیله‌ها، گروه‌ها، رهبری، جاذبه میان‌فردی، پرخاشگری، ستیزه‌جویی، تعصب و تفاوت‌های زن و مرد (همان، خطبه‌های ۳، ۸، ۹، ۱۷، ۵۸، ۶۱ و ۸۰).
- و مباحث دیگری چون معنای زندگی، خانواده، رشد روانی، بهداشت روانی، روان‌شناسی مثبت‌گرا (ارزش‌ها و توانش‌های انسان) و روان‌شناسی دین.

چیستی نهج البلاغه

پیش از ورود به مباحث روان‌شناختی نهج البلاغه، به‌عنوان فصل نخست لازم است شناختی اجمالی و کلی از نهج البلاغه به‌دست آید:

۱. تدوین: نهج البلاغه به معنای روش رسا و بجا سخن گفتن، نامی است که شریف محمدبن ابی‌احمد موسوی مکنی به ابوالحسن و ملقب به سیدرضی رحمته‌الله به مجموعه گردآورده خود از سخنان مولای متقیان علی علیه‌السلام گذاشت. این کتاب در سال ۴۰۰ق (شش سال پیش از وفات سیدرضی) گردآوری شده که مشهورترین و ماندگارترین اثر سیدرضی و با استفاده از دانش بی‌بدیل و گزینش ادبی خود اوست و شامل خطبه‌ها، کلمات، نامه‌ها، وصیت‌نامه‌ها، بخش‌نامه‌ها، سخنان حکمت‌آمیز، چند دعا و یک پیمان‌نامه است. این کتاب پس از قرآن و احادیث نبوی، مهم‌ترین منبع شناخت اسلام و دائرةالمعارف فرهنگ اسلامی است که دربردارنده حکمت‌های متعالی، موعظه‌های نورانی، سلوک الهی، نظام تربیتی و اخلاقی، آیین حکومت‌داری، سنت‌های تاریخی، عرفان حقیقی و انسان‌شناسی اسلامی است. در مقام تزکیه و تعلیم هم‌دوش قرآن و چراغ هدایت و راه سعادت است. سیدرضی (۱۳۹۵ق، ص ۳۵۹-۴۰۶) گردآورنده نهج البلاغه در دوره خلافت عباسیان و فرمانروایی آل‌بویه در عراق بوده است. وی متولد بغداد و پدرش با پنج واسطه به امام موسی‌بن‌جعفر علیه‌السلام و مادرش از نوادگان امام سجاد علیه‌السلام است. برادرش سیدمرتضی از علمای بزرگ شیعه و اساتیدش ابوعلی فارسی، قاضی عبدالجبار معتزلی و شیخ مفید است. وی مدرسه علمیه‌ای (با نام دارالعلم) در کرخ بغداد تأسیس کرد که شاگردان بسیار از آن برخاستند. در نثر و نظم یک‌ه‌تاز بود و در عمر

کوتاهش بیش از هجده اثر نگاشت که فقط برخی از آنها به جای مانده و مدفن او در کربلای معلی است (حافظیان به نقل از: دانشنامه امام علی علیه السلام، ۱۳۸۰، ج ۱۲، ص ۱۲ و ۱۳). برخی چون ابن خلکان اربلی و ابن اثیر از قدما و احمد امین در فجرالاسلام، جرجی زیدان، فرید وجدی و بروکلیمان از معاصران مدعی شده‌اند که نهج البلاغه از سیدمرتضی است نه سیدرضی و ساختگی است و منسوب به امام علی علیه السلام نیست!

پاسخ: نخست، سیدرضی در جاهای مختلف از جمله المجازات النبویه (ص ۳۵، ۱۹۵، ۲۴۷ و...)، حقایق التأویل (ص ۲۸۷) و دیباچه خصایص الائمه این مطلب را بیان کرده که نهج البلاغه را به عنوان مجموعه خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌های حضرت علی علیه السلام تألیف کرده است؛

دوم، نسخه نهج البلاغه به خط سیدرضی تا زمان ابن ابی الحدید موجود بوده و وی به آن اشاره کرده است (عبده، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۲)؛ سوم، در بسیاری از نسخ خطی، نهج البلاغه تألیف سیدرضی دانسته شده است؛ چهارم، عده‌ای از محدثان دانشمند نهج البلاغه را از شریف رضی روایت می‌کنند؛ پنجم، در اجازات روایی بسیاری از عالمان، محدثان، شارحان و مترجمان نهج البلاغه، همگی مؤلف نهج البلاغه را شریف رضی دانسته‌اند؛ ششم، در مصادر شیعی هیچ تردیدی در انتساب نهج البلاغه به سیدرضی وجود ندارد. نجاشی که قبل از ابن خلکان می‌زیسته نهج البلاغه را از شریف رضی دانسته است (به نقل از: حافظیان، دانشنامه امام علی علیه السلام، ۱۳۸۰، ج ۱۲، ص ۱۶ و ۱۷). سیدرضی انگیزه تألیفش را در ابتدای کتاب آورده که در حین تألیف کتاب خصائص الائمه چند فصل را به حضرت علی علیه السلام اختصاص داده بود و گروهی از دوستانش، وی را بر تألیف کتاب مستقل ترغیب کردند:

«برخی از دوستان آن را جالب و شگفت‌انگیز از جنبه‌های گوناگون دانستند و از من خواستند کتابی تألیف کنم که سخنان برگزیده امیرالمؤمنین علیه السلام در جمیع فنون و بحث‌های مختلف از خطبه‌ها، نامه‌ها، مواعظ و ادب در آن گرد آید زیرا می‌دانستند این کتاب متضمن شگفتی‌های بلاغت و نمونه‌های ارزنده فصاحت و سخنان عرب و نکات درخشنده از سخنان دینی و دنیوی خواهد بود که در هیچ کتابی جمع‌آوری نشده و در هیچ نوشته‌ای تمام جوانب آن گردآوری نگردیده است، زیرا امیرمؤمنان منشأ فصاحت و منبع